

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال ششم، شماره پانزدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۰

معرفی نسخه خطی سفینه مونس العشاق و تحفة الآفاق از سلیمان قونوی^۱

دکتر احمدرضا یلمه‌ها^۲

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان

راضیه جمشیدی^۳

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان

چکیده

جنگ‌ها و سفینه‌های برجامانده از قرون گذشته که غالباً به صورت نسخ خطی در کتابخانه‌های داخل و خارج ایران نگهداری می‌شوند، از منابع غنی و معتبر در قلمرو ادبیات منظوم و نقد و تصحیح آن به شمار می‌روند. یکی از این مجموعه‌ها، سفینه‌ای است که سلیمان قونوی از دانشمندان و ادیبان قرن نهم در سال ۸۶۰ق گردآوری کرده است. این سفینه، مونس العشاق و تحفة الآفاق نام دارد و مشتمل بر ۱۱۶۰۰ بیت از اشعار ۸۲ شاعر معروف و گمنام سده هفتم، هشتم و نهم است. این سفینه از قالب‌های مختلف شعر فارسی از جمله تعداد ۷۵ قصیده، ۲۸ قطعه و رباعی و ترجیع‌بند و مخمس و ۷۸۳ غزل و دو مثنوی تشکیل شده است. نسخه منحصر به فرد این اثر به شماره ۵۷۱۲ در کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی نگهداری می‌شود. با توجه به اینکه این سفینه، تاکنون تصحیح و معرفی نشده است، این پژوهش به معرفی ویژگی‌های این نسخه، معرفی شاعران گمنام، تعداد ابیات و

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۱/۲۶

تاریخ وصول: ۹۹/۸/۵

^۲ ayalameha@dehaghan.ac.ir

^۳ dr.raziyehjamshidi@gmail.com

غزلیات تازه‌یافته از شاعران مشهور و با دیوان و شاعران بی‌دیوان می‌پردازد. معرفی این اثر علاوه بر اشمال بر ابیات و غزلیات تازه‌یافته، از تعدادی از شاعران معروف و معرفی یازده شاعر گمنام، اشعار قابل توجهی از شاعران بی‌دیوان را که در ۳۴ تذکره مهم و مورد استفاده نیامده است، معرفی می‌کند.

واژه‌های کلیدی

سفینه مونس العشاق و تحفة الأفاق، سلیمان قونوی، شاعر، ابیات، غزلیات، قصاید، تصحیح.

۱. مقدمه

جنگ‌ها و سفینه‌های بازمانده از سده‌های پیشین، گنجینه‌های گران‌بها در حفظ آثار شاعران و نویسندگان و نیز مآخذی ارزشمند در تصحیح انتقادی متون محسوب می‌شوند. در حقیقت، اشعار موجود در سفینه‌ها و جنگ‌های ادبی، نمودار ذوق لطیف ایرانی است و احیا و تصحیح و معرفی این آثار که با هدف تخلید نام و نشان گروهی از گویندگان شعر فارسی انجام گرفته، امری سودمند و پسندیده است. دیدگاه‌های مختلفی درباره تعریف و معرفی جنگ، سفینه و بیاض وجود دارد.^۱ در بعضی از منابع، واژه‌های سفینه و جنگ را مترادف به کار برده‌اند. برخی قدمت سفینه را نسبت به جنگ، دلیلی بر اصالت سفینه دانسته‌اند (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰: ۹۸). گردآورندگان این مجموعه‌ها که غالباً خود نیز اهل شعر و ادب بوده‌اند، منتخبی از اشعار شعرای پیشین یا معاصر خود را اعم از گمنام و مشهور و بی‌دیوان و صاحب‌دیوان، جمع‌آوری کرده و به یادگار گذاشته‌اند. «اشتمال بسیاری از این مجموعه‌ها بر اشعاری که اثری از آن‌ها در جای دیگر و به صورت مستقل دیده نمی‌شود، بر اهمیت آن‌ها افزوده و این مجموعه‌ها را به گنجینه‌های ارزشمندی جهت حفاظت از این اشعار تبدیل کرده است» (افشار، ۱۳۹۰: مقدمه) تا در تحقیقات ادبی، به‌خصوص تاریخ ادبیات و سبک‌شناسی، از منابع ارزشمند باشند. «جنگ‌ها و سفینه‌های شاعرانه، غنی‌ترین و نیز

معتبرترین منابع تحقیق در ادبیات منظوم فارسی و نیز نقد و تصحیح آن به شمار می‌روند» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۳۰۶).

یکی از این مجموعه‌ها، سفینه‌ای است که سلیمان قونوی در قرن نهم و در سال ۶۸۰ق گردآوری و کتابت کرده است. این سفینه در فهرست نسخه‌های خطی به مونس العشاق و تحفة الآفاق شهرت دارد (درایتی، ۱۳۹۱: ج ۸، ۶۲۵). معرفی این سفینه به دلیل اشتغال بر ابیات و غزلیات تازه‌یافته فراوان از شاعران مشهور و صاحب دیوان و بدون دیوان و شناسایی شاعران گمنام، اهمیت بسیار دارد.

۱-۱. پیشینه تحقیق

درباره سفینه مونس العشاق و تحفة الآفاق تاکنون تحقیق جامعی انجام نشده است؛ با این حال این سفینه، مدتی در اختیار سعید نفیسی بوده و از آن در تدوین اشعار «جنید شیرازی» استفاده کرده است. وی در مقدمه دیوان جنید به این نکته اشاره کرده و چهارده غزل و قصیده از جنید شیرازی را که در این سفینه یافته، در مقدمه دیوان آورده است (جنید شیرازی، ۱۳۲۰: مقدمه). تحقیق دیگر را جواد بشری در مقاله‌ای با عنوان «اشعاری تازه‌یافته از جهان ملک خاتون» انجام داده است. وی پنج غزل را با استفاده از منابع مختلف از جمله سفینه مونس العشاق و تحفة الآفاق معرفی کرده است (بشری، ۱۳۸۸: ۷۴۰-۷۶۶). غیر از این دو مورد، تاکنون درباره این سفینه تحقیقی صورت نگرفته و پژوهش اخیر نخستین تحقیق در این زمینه است.

۲-۱. معرفی سلیمان قونوی

بنا بر آنچه محمدعلی تربیت در برگ اول این سفینه نوشته: «سلیمان قونوی از امرا و دانشمندان بزرگ دربار سلاطین عثمانی در قرن نهم بوده است» (قونوی، ۱۳۶۰: ۱). جز این عبارت هیچ‌گونه اطلاعی درباره وی در دست نیست. قونوی چنان‌که خود در برگ آخر نسخه می‌گوید: «با گردآوری و مطالعه دیوان استادان قدیم»، به فراهم آوردن گزیده‌ای از قصاید، غزلیات، ترجیع‌بند، مستزاد، رباعی و مثنوی از دواوین شعرا پرداخته است.

۲. معرفی سفینه مونس العشاق و تحفة الآفاق

نسخه خطی این سفینه ابتدا در کتابخانه استامبول ترکیه نگهداری می‌شده و در سفری که محمدعلی تربیت به این شهر داشته، آن را به ایران آورد و در کتابخانه شخصی خود نگهداری می‌کرد. بعد از مرگ تربیت، این جنگ یک چند در اختیار سعید نفیسی قرار گرفت و بعد از آن معلوم نیست چگونه به کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی واگذار شد. در حال حاضر، تنها نسخه خطی و منحصر به فرد این سفینه در این کتابخانه به شماره ۵۷۱۲ نگهداری می‌شود (درایتی، ۱۳۹۱: ۶۰۲؛ حسینی، ۱۳۶۷: ۱۱۲-۱۱۳). این نسخه در ۲۴۶ برگ (۴۹۲ صفحه)^۲ و در هر صفحه ۲۴ سطر در دو ستون و یک حاشیه، تحریر شده و مشتمل بر ۱۱۶۰۰ بیت است. اشعار با جوهر مشکی و نام شاعران در صدر اشعار با رنگ شنگرف نوشته شده است. در صفحه اول نسخه، محمدعلی تربیت نوشته است: «این سفینه، شبیه مونس الاحرار جاجرمی است. مونس [الاحرار] در ۷۴۱ق جمع شده و این در ۸۶۰ق جامع آن سلیمان القونوی از امرا و دانشمندان بزرگ سلاطین عثمانی است. در این سفینه، از قصاید و غزلیات و مقطعات صد نفر از شعرای معروف و گمنام به ترتیب حروف الفبا مرتب شده، جمع کل ابیات آن، قریب به یازده هزار بیت است که در سفر استامبول نصیب من بنده شد» (قونوی، ۸۶۰: ۱). در حاشیه صفحه دوم این سفینه با خطی که متفاوت با متن است و به نظر می‌رسد کاتب آن فرد دیگری غیر از قونوی بوده، دو بیت آمده که به اشتباه به فردوسی و قلندر چلبی نسبت داده شده است:

عشق است، بس که در دو جهان جلوه می‌کند

گاه از لباس شاه نه در کسوت گداست

سرگین سالخورده آن مهتران پیش

بهتر ز ریش سبلت این مهتران ماست

(ص ۱)

در صفحه اول و دوم این سفینه، با خط درشت نسخ و با جوهر طلایی در بالا و پایین قصیده‌ای از عطار نیشابوری نوشته شده است: «أَنَّه من سليمان و أَنه بسم الله الرحمن الرحيم مونس العشاق و تحفة الآفاق» و در صفحه بعد با همان خط نوشته شده: «کاتب هُو جامعه سلیمان القونوی و ستین و ثمان مائة». برگ اول و دوم این سفینه مزین به تذهیب و دارای حاشیه‌ای زیبا و طلایی است. در برگ آخر، این سفینه با عبارت «تمت غزلیات» و آوردن اسامی ۶۷ شاعر خاتمه یافته است. حاشیه آخرین برگ این سفینه پاره شده است. در بالای صفحه آخر، کاتب یادداشت کوتاهی نوشته که قسمتی از آن باقی مانده و مابقی که در حاشیه بوده از بین رفته است: «اشعار شاعران نامدار قدیم، رساله‌ای منظوم در اوصاف انواع اشیا و مرغان و چارپا، اعضای محبوب و بعضی المطالب والقواعد و فصول اربعه و ساز و مآل و آمال، که چندین باب مشتمل گشته و هر باب را مثالی از ابیات شعرای قدیم برای [اشتهار] مفهوم هر باب برآورد...» (ص ۲/۲۴۵).

۱-۲. اشعار و ابیات مندرج در سفینه مونس العشاق و تحفة الآفاق

سفینه مونس العشاق و تحفة الآفاق در اصل مشتمل بر قصاید، غزلیات، ترجیعات، قصیده مصنوعه راییه، قطعات و تعدادی رباعی و مثنوی است، که از آثار برخی شاعران سده‌های ششم، هفتم، هشتم و نهم بهره برده است. تعداد ابیات مندرج در این سفینه ۱۱۶۰۰ بیت و از ۷۸ شاعر، شامل بخش‌های زیر است:

۱-۱-۲. قصاید به دو دسته قوالب و محتوایی دسته‌بندی شود.

این بخش از اشعار شاعران قرن ششم، هفتم، هشتم و نهم، انتخاب شده و در مجموع شامل ۷۵ قصیده (۲۶۹۹ بیت) است. بخش قصاید در برگ ۱/۱ با قصیده‌ای از عطار نیشابوری به مطلع «سبحان خالق که صفاتش ز کبریا/ بر خاک عجز می‌فکند عقل انبیا» شروع شده و با قصیده‌ای از جنید شیرازی در برگ ۲/۶۳ با مطلع «ای دل ز خویش بگذر

تا وصل یار بینی / رخ را به خون فرو شو تا آن نگار بینی» (ص ۶۳/۲) به پایان رسیده است. اسامی شعرای این بخش به تفکیک و بسامد ابیات چنین است:

نام شاعر	تعداد قصاید	تعداد ابیات	نام شاعر	تعداد قصاید	تعداد ابیات
سلمان ساوجی	۳۳	۹۹۳	قوامی [رازی]	۱	۸۸
عطار نیشابوری	۱۰	۶۰۲	ابن یمین فریمودی	۲	۳۳
کمال‌الدین اصفهانی	۱۱	۴۱۹	اوحدی [مراغه‌ای]	۱	۲۸
سنایی غزنوی	۴	۲۲۹	وحیدی	۱	۲۵
جنید شیرازی	۵	۱۲۴	امامی [هروی]	۱	۲۴
سعدی	۳	۱۲۳	خواجه کرمانی	۱	۱۶
ظهیرالدین فاریابی	۵	۱۱۲	اثیر [اخیسکتی]	۱	۱۳

اکثر قریب به اتفاق شاعران سفینه مونس العشاق و تحفة الأفاق، از شاعران سبک عراقی هستند. قصیده از قرن ششم یکی از مهم‌ترین قالب‌های شعر فارسی به شمار می‌آید و قالبی مناسب مدیحه، زهد و عرفان، شکایت و مراثی و... بود (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۲۴۸) انواع مضامین یادشده در سبک عراقی نیز ادامه می‌یابد و در این سفینه اغلب این مضامین در قالب قصیده‌های منتخب آمده است.

در نحوه تدوین و انتخاب اشعار و قصاید، ترتیب الفبایی قافیه‌ها و ردیف‌ها رعایت شده است. علاوه بر این، قونوی سعی کرده است قصایدی از شاعران را انتخاب کند که علاوه بر اشتراک در حرف روی، قافیه و یا ردیف از مضمون و درون‌مایه مشترک نیز برخوردار باشند. آنچه در بخش قصاید این سفینه آمده، اغلب دو به دو و یا بیشتر علاوه بر اشتراک قافیه از اشتراک مضمون و محتوا نیز برخوردارند، محتوای قصاید چنین است:

۱-۱-۲. قصاید مدحی (تحمیدیه، مناقب، مدح پادشاهان و بزرگان)

تحمیدیه و مناقب شامل یک قصیده از عطار نیشابوری (ص ۱/۲)، یک قصیده از سلمان

ساوجی (ص ۱۱/۲)، یک قصیده از ابن یمین فریومدی (ص ۲۶/۲)، یک قصیده از خواجوی کرمانی (ص ۴۷/۱)، یک قصیده از قوامی [رازی] (ص ۵۳/۲)، یک قصیده از سعدی شیرازی (ص ۴۷/۱) و یک قصیده از سلمان ساوجی در مرثیه بر امام حسین^(ع) (ص ۳۸/۲) و همچنین مدح بزرگان و پادشاهان مشتمل بر هفده قصیده از سلمان ساوجی است که چهارده قصیده آن در مدح شاه سلطان اویس ایلکانی (ص ۳۲/۱، ۴۲/۱، ۴۳/۲...) و سه قصیده دیگر در مدح دلشاد خاتون است (ص ۲۳/۲، ۱۹/۱، ۱۰/۲). دو قصیده از کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی در مدح شاه طغرل و رکن‌الدین صاعد آمده است (ص ۴۸/۲ و ۱۱/۱). نیز سه قصیده از ظهیرالدین فاریابی در مدح قزل ارسلان و شاه طغرل (ص ۲۸/۲ و ۴۰/۱) و یک قصیده از امامی هروی (ص ۴۱/۲) در این سفینه موجود است.

۲-۱-۱-۲. قصایدی در زهد و عرفان

نه قصیده از عطار نیشابوری (ص ۱/۲، ۱/۱، ۱۲/۱، ۳۴/۱...)، چهار قصیده از سنایی غزنوی (ص ۶/۱، ۳۶/۲، ۴۵/۱، ۶۲/۱)، سه قصیده از جنید شیرازی (ص ۸/۲، ۶۳/۱، ۶۳/۲)، سه قصیده از سلمان ساوجی (ص ۱۶/۱، ۵۱/۲، ۶۱/۲)، دو قصیده از کمال‌الدین اصفهانی (ص ۵۹/۲ و ۶۱/۱)، یک قصیده از وحید (ص ۵۸/۱)، یک قصیده از اوحدی [مراغه‌ای] (ص ۱۷/۱) و یک قصیده از ظهیر فاریابی (ص ۵۲/۲) در این مضمون در این سفینه وجود دارد.

۲-۱-۱-۳. قصایدی با درون‌مایه پند و اندرز، گلایه از دنیا و گذشت عمر

قصاید با این مضمون عبارت‌اند از: هفت قصیده از کمال‌الدین اصفهانی (ص ۱۴/۱، ۲۵/۱، ۲۶/۱ و...). دو قصیده از سعدی (ص ۳۵/۲ و ۵۸/۲). یک قصیده از ظهیر فاریابی (ص ۱۶/۲). یک قصیده از ابن یمین فریومدی (ص ۱۷/۱). یک قصیده از جنید شیرازی (ص ۲۷/۱). یک قصیده از سلمان ساوجی (ص ۴۷/۲). یک قصیده از عطار نیشابوری (ص ۵۰/۲).

۲-۱-۱-۴. در وصف شمع، مو و دست

مشمول بر دو قصیده از کمال‌الدین اصفهانی در وصف و مضمون‌پردازی مو و دست

(ص ۲۰/۱ و ۱۸/۱)، دو قصیده از سلمان ساوجی در مضمون‌پردازی مو و دست (ص ۲۱/۱ و ۱۹/۱)، یک قصیده از سلمان در وصف شمع (ص ۵۴/۲)، یک قصیده از اثیرالدین [اخیسکتی] در وصف شمع (ص ۵۶/۲) و یک قصیده از سلمان در وصف و با ردیف «شکست» (ص ۲۲/۱).

در سبک عراقی تعداد قصاید به نسبت غزلیات کمتر است؛ آنچنان که این دوره را به هیچ عنوان نمی‌توان دوره رواج قصیده‌سرایی دانست؛ زیرا اساس قصیده بر مدح است و در مقابل، با ورود عرفان به غزل، غزلیات عرفانی رونق می‌یابد و به گفته شفیع کدکنی، عرفان در محور عمودی خیال قرار می‌گیرد. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۱۶۹) این ویژگی در سفینه مونس العشاق نیز رعایت شده، چنان‌که بخش قصاید نسبت به غزلیات بسیار کمتر است.

۲-۱-۲. ترجیعات

بخش دوم این سفینه، بخش ترجیعات است که شامل سه ترجیع‌بند از سه شاعر و مجموع ابیات ۳۳۳ بیت است. این بخش بدون رعایت ترتیب الفبایی نام و یا حروف قافیه آمده است. شاعران این بخش به تفکیک و بسامد ابیات عبارت‌اند از:

نام شاعر	تعداد ترجیع‌بند	تعداد ابیات
اوحدی [مراغه‌ای]	۱	۲۲۸
جلال‌الدین مولوی	۱	۷۹
سلمان ساوجی	۱	۲۶

درون‌مایه ترجیع‌بند اوحدی و مولوی عرفانی و درون‌مایه ترجیع‌بند سلمان ساوجی در مدح سلطان اویس ایلکانی است.

۲-۱-۳. مخمس

این بخش مشتمل بر اشعار چهار شاعر و مجموع ابیات آن ۵۲ بیت است. در این بخش نیز ترتیب الفبایی حرف قافیه لحاظ نشده است. شاعران این بخش عبارت‌اند از: کمال‌الدین ازهری، خواجوی کرمانی، وحید و عماد فقیه کرمانی که از هر کدام، یک مخمس پنج‌بندی

و هر بند شامل سیزده بیت آمده است. درون‌مایه مخمس کمال‌الدین ازهری و خواجهی کرمانی، دم غنیمت شمردن و خوش‌باشی است. درون‌مایه مخمس وحید، وصف طبیعت با به‌کارگیری آرایه تکریر و درون‌مایه مخمس عماد کرمانی، عاشقانه است.

۲-۱-۴. مستزاد

این بخش شامل چهار مستزاد از چهار شاعر و کل ابیات آن ۴۳ بیت است که ترتیب الفبایی نام شاعر و یا حروف قافیه در آن رعایت نشده است. شاعران این بخش و تعداد ابیات مستزادها چنین است: جلال‌الدین مولوی سیزده بیت، خواجهی کرمانی نه بیت، ابن حسام خوشفی سیزده بیت، وحیدی هشت بیت. درون‌مایه مستزاد مولانا عارفانه است و درون‌مایه مستزاد خواجه و وحیدی عاشقانه- عارفانه و مستزاد ابن حسام نیز عاشقانه است.

۲-۱-۵. قصیده مصنوع راییه

این قصیده دارای ۱۱۷ بیت از «قوم‌الدین مطرزی خباز گنجه» است که در انواع صنایع بدیعی و بیانی و لغز و معما آمده و در پایان هر بیت، آرایه مربوط به آن را در زیر بیت آورده است. مطلع این قصیده چنین است:

ای فلک را هوای قدر تو بار

وی ملک را ثنای صدر تو کار ترصیع مع التجنیس

(۷۱/۱)

۲-۱-۶. قطعه

یک قسمت از مقطعات، در برگ ۶۴/۲، با دو قطعه شانزده و دوازده بیتی در پند و اندرز از ابن یمین فریومدی، در ادامه بخش‌های قبلی آمده است و باقی قطعات در برگ ۲۱۲/۱ تا ۲۱۴/۲ آمده که در جای خود به آن اشاره می‌شود. بخش ترجیعات، مخمس، مستزاد و مقطعات در مجموع با ۵۷۳ بیت از برگ ۶۴/۱ شروع شده و در برگ ۷۸/۱ تمام شده است.

۲-۱-۷. غزلیات

قسمت اعظم سفینه مونس العشاق و تحفة الأفاق به غزل اختصاص دارد و در آن به موضوعات متنوعی چون عشق، عرفان، وصف معشوق و مدح پرداخته شده است. بیشتر شاعران قرن هفتم، هشتم و نهم در غزل‌سرایی دست دارند و سلیمان قونوی نیز غزل‌های زیادی از شاعران مشهور و گمنام و یا کم‌نام‌ونشان را در این سفینه آورده است. کل غزلیات این بخش ۷۸۳ غزل و کل ابیات آن ۸۱۱۷ بیت از هفتاد شاعر معروف و گمنام است. غزلیات از برگ ۶۴/۲ شروع شده و تا برگ ۲۴۶/۱ ادامه یافته است. در این بخش مانند بخش قصاید، معیار انتخاب غزل‌ها ترتیب الفبایی حرف روی قافیه و ردیف بوده است. علاوه بر آن اشتراک مضامین، اشتراک وزن از علت‌های انتخاب غزلیات به شمار می‌آید. در این بخش نیز، غزل‌ها دو به دو یا بیشتر علاوه بر حرف قافیه با اشتراک وزن و مضمون و موضوع دنبال هم آمده‌اند. اسامی شاعران این بخش به ترتیب بسامد ابیات و تعداد غزلیات چنین است:

نام شاعر	تعداد غزلیات	تعداد ابیات	نام شاعر	تعداد غزلیات	تعداد ابیات
سعدی شیرازی	۹۷	۹۴۳	فخرالدین عراقی	۲۰	۲۳۰
سلمان ساوجی	۹۳	۸۴۹	جلال[الدین عضد]	۱۶	۱۵۷
کمال خجندی	۴۹	۳۸۲	عتیقی	۱۶	۱۸۳
خواجوی کرمانی	۴۱	۴۹۵	جهان ملک	۱۴	۱۲۹
جلال‌الدین مولوی	۳۸	۴۷۸	امیر شاهی	۱۵	۹۸
محمد عصار [تبریزی]	۳۷	۳۲۹	[سبزواری]	۱۲	۶۸
عماد فقیه کرمانی	۳۴	۲۶۱	شیخ آذری	۱۲	۸۸
عبدالمجید	۳۲	۲۷۷	لاادری	۱۱	۹۷
حافظ	۳۱	۲۹۰	امیر کرمانی	۷	۵۷
همام تبریزی	۲۹	۲۴۱	جنید شیرازی	۷	۵۱
وحید یا وحیدی	۲۹	۱۸۱	کمال غیاث فارسی	۷	۳۷
اختیارالدین حسن	۲۵	۱۸۴	عصمت بخارایی	۶	۶۹
سمرقندی			امین‌الدین دادا		

تعداد ابیات	تعداد غزلیات	نام شاعر	تعداد ابیات	تعداد غزلیات	نام شاعر
۱۷	۲	رکن‌الدین صابین	۴۸	۶	شیخ محمد مغربی
۱۶	۲	سلطانی	۶۹	۵	فریدالدین عطار
۱۶	۲	عوض	۲۸	۴	نیشابوری
۱۶	۲	علا	۲۸	۴	رواسی
۱۵	۲	یوسفی	۳۷	۴	شرف‌الدین رامی
۱۵	۲	وحید تبریزی	۲۸	۴	نزاری [قهستانی]
۱۴	۲	هاشمی	۴۱	۴	امیر خسرو [دهلوی]
۱۴	۲	ابوالعلاء حسینی	۲۸	۳	امیر قاسم [انوار]
۱۴	۲	شمس اصفهانی	۲۶	۳	ابن یمین فریمودی
۱۴	۲	جمالی	۲۶	۳	اوحدی [مراغه‌ای]
۱۴	۱	امیرنسیمی	۲۴	۳	ابن حسام [خوسفی]
۱۳	۱	[شیرازی]	۲۴	۳	خاقانی
۱۲	۱	حیدر	۲۱	۳	عبید زاکانی
۱۰	۱	شمس ساوجی	۱۸	۲	کریم
		حالی [بنایی هروی]			شاه شجاع

تعداد ابیات	تعداد غزلیات	نام شاعر
۹	۱	مبارزالدین، ناصر بخارایی، مستوفی، نوری، ظریفی
۸	۱	وحید کرمانی، معاذی، مولانا علی
۷	۱	محبی، فرخ، روح عطار، محمد نصوح، روحانی، حیرانی
۶	۱	مولانا محمود
۸	۱	حاجی تبریزی، رشیدالدین وطواط
۲	اغزل ناتمام	مجنونی

غزلیات این سفینه نیز از نظر محتوا عبارت‌اند از:

۱-۷-۱-۲. غزلیات عارفانه

در سفینه مونس العشاق، غزلیاتی آمده که محتوای آن‌ها کاملاً عرفانی است و شاعران برخی از این غزلیات مسلماً عرفانی هستند: جلال‌الدین مولوی، شیخ محمد مغربی، عطار

نیشابوری، جنید شیرازی، سلطان ولد، قاسم انوار، اوحدی مراغه‌ای، شمس‌الدین تبریزی. تعداد دیگری از شاعران، در این سفینه، هم غزلیاتی عرفانی دارند و هم عاشقانه - عارفانه مانند فخرالدین عراقی، عبدالمجید، قطب‌الدین عتیقی، ظریفی، امین‌الدین دادا، وحید، کریم، میرکرمانی، مستوفی، ابوالعلاء حسینی، امیر نسیمی شیرازی، محمود، سلطانی، ابن یمین فریمودی. نمونه‌ای از این اشعار عرفانی در ادامه می‌آید:

مغربی:

در هزاران جام گوناگون شرابی بیش نیست
گرچه بسیارند انجم، آسمانی بیش نیست
(ص ۱۰۲/۲)

امیر قاسم [انوار]:

جهان مظاهر حسن خداست، عزوجل
به پیش چشم خداین عارف چالاک
(ص ۱۷۱/۱)

امین‌الدین دادا:

عکس روی تو در آینه جان می‌بینم
رویت از دیده اغیار نهان می‌بینم
(ص ۱۸۵/۲)

وحید:

بگذر دلا زمانی ز ولایت معانی
بگذار نقش صورت که نمایشی ست فانی
ز وجود خود فنا شو اگرت وصال باید
که از آن فنا رسد جان به بقای جاودانی
(ص ۲۳۲/۱)

۲-۱-۷-۲. غزلیات عاشقانه - عارفانه

بخش دوم محتوای غزلیات که قسمت اعظمی از این سفینه را در بر می‌گیرد، محتوای عاشقانه - عارفانه است. اسامی شاعران این بخش چنین است: حافظ، خواجوی کرمانی، عماد فقیه، همام تبریزی، جلال [الدین عضد]، شیخ آذری، کمال خجندی، محمد عصار، امیر

شاهی [سبزواری]، امیر خسرو [دهلوی]، کمال غیاث فارسی، نزاری [قهستانی]، رکن صاین، ناصر [بخارایی]، عصمت بخارایی، میرکرمانی، سلمان ساوجی، اختیارالدین حسن سمرقندی، نوری، روح عطار، وحید تبریزی. نمونه‌ای از اشعار این بخش:

وحید تبریزی:

به بزم خاص چو عزم می مراد کنید   در از عوام ببندید و می گشاد کنید
(ص ۱۳۸/۲)

میر کرمانی:

اهل صورت که نبندد اثر قدر حق   حیف باشد که در آینه رویت نگرند
(ص ۱۱۹/۱)

محمد عصار:

ای با دلم دهان هر لحظه در نهانی   از غیب کرده پیدا، اسرار بی نشانی
(ص ۱۴۴/۱)

۲-۱-۷-۳. غزلیات عاشقانه

تعداد دیگری از شاعران در این سفینه دارای غزلیات عاشقانه هستند. اسامی این شاعران چنین است: سعدی، جهان ملک خاتون، هاشمی، شمس اصفهانی، وحید تبریزی، وحیدکرمانی، حاجی تبریزی، حالی [بنایی هروی]، معاذی، علا، وحیدی، ابن حسام، جمالی، عوض، حیرانی، رواسی، شاه شجاع، مجنون، محبی، حیدر، فرخ، یوسفی، مولانا علی، مبارزالدین، شرف [الدین رامی]. نمونه‌ای از این اشعار این بخش:

عوض:

ز مهر رویت ای حور پری رخ   کند هر مه نهان مه چون پری، رخ
(ص ۱۱۶/۱)

حیرانی:

تا دید حسن روی تو ای سرو ماهرخ   پوشید از خجالت روی تو ماه، رخ
(ص ۱۱۶/۱)

ابن حسام:

سنبل و نسترن و یاسمن و سرو سهی   در سر زلف و عذار و لب و بالا داری
(ص ۲۳۵/۲)

وحید:

تا به گرد سمت سنبل تر پیدا شد   آفت دین و دل اهل نظر پیدا شد
(ص ۱۲۶/۱)

گفتنی است که شناسایی اشعار عارفانه - عاشقانه و خط‌کشی در این حوزه دشوار است، ضمن اینکه شاعران دو گروه اخیر در این سفینه، برخی هم شعر عارفانه دارند هم عاشقانه - عارفانه و هم عاشقانه.

۲-۲. ویژگی‌های سفینه مونس العشاق و تحفة الآفاق

یکی از ویژگی‌های منحصربه‌فرد و مهم این سفینه، معرفی شاعران گمنامی است که در ۳۴ تذکره^۳ مورد استفاده و در فهرست فرهنگ سخنوران، نامی از آنان نیامده است. اسامی این شاعران عبارت است از: وحید، وحیدی، خواجه اختیارالدین حسن سمرقندی، وحید تبریزی، عوض، شمسی اصفهانی، ابوالعلاء حسینی، علا، شمس ساوجی، کمال ازهری، وحید کرمانی. دومین ویژگی مهم این سفینه این است که غزلیات تازه و ضبط‌نشده‌ای از شاعران شناخته‌شده و دارای دیوان در آن دیده می‌شود. اسامی و تعداد غزلیات این شاعران چنین است: سلمان ساوجی پنج غزل، مولوی شش غزل، همام تبریزی، سعدی، خواجه کرمانی، جهان ملک [خاتون]، هرکدام سه غزل، عماد فقیه، شاه شجاع، رکن صاین، عصمت بخارایی، ابن یمین، ابن حسام، عتیقی، هرکدام دو غزل، عبید زاکانی، نزاری [قهستانی]، روح عطار، جلال [عضد]، حالی [بنایی هروی]، خاقانی، ناصر [بخارایی]، کمال خجندی، کمال غیاث فارسی، امیر شاهی [سبزواری]، هرکدام یک غزل. مجموع غزلیات تازه‌یافته در این سفینه، پنجاه غزل است.

همچنین ابیات تازه و قابل ملاحظه‌ای از شاعران با دیوان در این سفینه موجود است. اسامی شاعران و تعداد ابیات آنان چنین است: سلمان ساوجی ۲۲ بیت، سعدی ۱۳ بیت، سنایی غزنوی ۷ بیت، حافظ ۳ بیت، کمال خجندی ۳ بیت، عماد و اوحدی [مراغه‌ای] هرکدام دو بیت، عتیقی، خواجوی کرمانی، جنید شیرازی، کمال اصفهانی، شمس مغربی، هرکدام یک بیت.

سومین ویژگی منحصر به فرد این سفینه، اشعار و غزلیات تازه یافته و قابل توجهی از شاعران بی‌دیوان است. اسامی و تعداد غزلیات این شاعران عبارت است از: محمد عصار تبریزی ۳۷ غزل، عبدالمجید ۳۲ غزل، میرکرمانی ۱۱ غزل، امین‌الدین دادا ۶ غزل، شرف‌الدین رامی ۴ غزل، شمس تبریزی ۳ غزل، ابن نضوح، حاجی تبریزی و مبارزالدین هرکدام ۱ غزل.

از دیگر ویژگی‌های این سفینه، اکتفای قانونی به آوردن نام کوتاه و یا تخلص برخی از شاعران است. این ویژگی سبب شد که نگارندگان به‌رغم استفاده از ۳۴ تذکره نتوانند به‌طور قطع، شاعران غزلیات ضبط‌شده در این سفینه را به‌دلیل هم‌نامی‌های بسیار شناسایی کنند. اسامی این شاعران چنین است: یوسفی، روحانی، محبی، فرخ، حیرانی، مستوفی، محمود، ظریفی، مولانا علی، حیدر، هاشمی، کریم.

ویژگی دیگر این سفینه که باعث سردرگمی می‌شود، آوردن نام کوتاه یا نام کوچک و یا صرف تخلص برخی از شاعران هم‌نام است؛ مثلاً در صدر بسیاری از غزل‌ها آورده شده «کمال» یا «جلال»، «شرف»، شمس‌الدین و... با توجه به هم‌نامی‌های فراوانی که در تذکره‌ها و فرهنگ سخنوران و دیگر منابع از این نام‌ها وجود داشت (مثلاً ۳۴ شاعر با نام کمال و کمال‌الدین در تذکره‌ها آمده است) شناسایی این شاعران با دشواری همراه شد و نگارندگان ناگزیر قریب به ۳۴ تذکره و دیوان‌های چاپ‌شده که با ذکر نام کوتاه شده یا تخلص این شاعران همراه بود، بررسی کردند و در نهایت معلوم شد منظور از «کمال»، «کمال خجندی»، و «جلال»، «جلال عضد» و منظور از «شرف»، «شرف‌الدین رامی» است و در بقیه موارد به‌علت اینکه اشعار شاعران

این سفینه در تذکره‌ها نیامده است، شناسایی شاعر مقدور نشد.

۳-۲. رسم الخط

نشانه کتابتی کهن در این سفینه فراوان است؛ از جمله رعایت قاعده دال به جای ذال، کتابت پ/چ به صورت ب/ج، س به جای ش، اتصال کلمات مرکب مانند نامزد/ نام زد ... .

۴-۲. اشتباهات قونوی

در این سفینه، سلیمان قونوی بارها و به شکل کاملاً آشکار دچار اشتباه شده است. این اشتباهات به ۸ صورت اتفاق افتاده است:

- با عبارت «وله»، «ایضاً»، «من عرایس البکاره» و... غزل یا قطعه‌ای را به شاعر قبل نسبت می‌دهد. این موارد با ذکر تخلص شاعر در بیت آخر، قابل تصحیح بود تعداد این موارد ۱۴ بار بوده است:

- غزلی از خواجه که به نام شاعر قبل یعنی مولوی آمده است (ص ۱۸۵/۲).

- غزلی از سلمان ساوجی با عبارت «وله» به نام عتیقی (ص ۱۸۸/۲).

- غزلی از میرکرمانی به نام مولوی (ص ۱۸۸/۲).

- سه غزل از مولوی با عبارت «وله» به نام شمس تبریزی. در این مورد نام یا تخلص شاعر در پایان غزل نبود و نگارندگان پس از جست‌وجو آن‌ها را در دیوان مولوی یافتند (ص ۱۱۱/۲ و ۱۱۱/۱).

- سه غزل از جلال عضد به نام مولوی و دو غزل از مولوی به نام جلال عضد (ص ۲۲۴/۱، ۲۲۴/۲ و ۲۱۸/۲).

- غزلی از جهان ملک خاتون به نام کمال خجندی (ص ۲۴۶/۲).

- غزلی از نزاری قهستانی به نام حافظ (ص ۱۱۳/۲).

- نام برخی از شاعران از صدر غزل افتاده است. در این موارد با توجه به تخلص شاعر در پایان غزل و در صورت عدم ذکر تخلص، با جست‌وجو در دیوان‌ها، صاحب اشعار

شناسایی شد. موارد چنین است:

- در برگ ۱۱۴/۲ دو غزل از شاعری گمنام به نام «عوض».

- در برگ ۲۰۰/۱ یک غزل از مولوی.

- در برگ ۱۷۸/۱ یک غزل از حافظ.

- در برگ ۹۵/۲ یک غزل از فخرالدین عراقی.

از اشتباهات محرز قونوی، ثبت غزل و یا قصیده و قطعه‌ای به نام شاعری دیگر بود.

موارد چنین است:

- ثبت یک ترجیع‌بند ۲۲۸ بیتی، یک قصیده و سه غزل از «اوحدی مراغه‌ای به نام اوحدی

کرمانی (ص ۱۷/۱، ۶۴/۱ و ۱۴۹/۱). موارد فوق جزء آثار اوحدی کرمانی یافت نشد، اما در

دیوان اوحدی مراغه‌ای یافت شد (مراغه‌ای، ۱۳۴۰: ۱۴۰). در *ریحانة الادب* که منبع نقل مدرس

رضوی در این مورد، *فتوحات مکیه ابن عربی* بوده (مدرس رضوی، ۱۳۶۹: ۲۰۲) و در *مرآة*

الخیال (لودی، ۱۳۷۷: ۲۵۲) و در *نفحات الانس* (جامی، ۱۳۷۰: ۶۰۴) تخلص اوحالدین

کرمانی را «اوحد» نوشته‌اند و در برخی تذکرها مانند *مجمع الفصحا* (هدایت، ۱۳۸۱: ۷۰۳)،

اوحدی با توجه به نزدیکی تاریخ *فتوحات مکیه* با زندگی اوحدی کرمانی، تخلص «اوحد»

صحیح است. در پایان ترجیع‌بند، قصیده و سه غزل نیز تخلص «اوحدی» آمده بود؛ با این

توضیح، صحت ثبت این آثار در دیوان «اوحدی مراغه‌ای»، صحیح و در این سفینه اشتباه بود.

- یک قصیده از «قوامی رازی» به نام «قوامی مطرزی گنجه» ثبت شده است. این مورد

به دلیل اینکه «قوامی مطرزی» صاحب دیوان نیست، امکان مقابله و صحت ضبط نبود و در

تذکرها نیز این قصیده یافت نشد، با مطالعه عبارتی از *مجمع الفصحا* معلوم شد این قصیده

منسوب به «قوامی رازی» است و در دیوان «قوامی رازی» آمده است. عبارت *مجمع الفصحا*

چنین است: «آنچه در تذکرها به نام قوامی مطرزی آمده بعضی را در دیوان قوامی رازی

دیده‌ام» (هدایت، ۱۳۸۱: ج ۱، ۱۷۶).

- غزلی از مولوی به نام عطار (ص ۲۲۷/۲)، غزلی از فخرالدین عراقی به نام سلمان ساوجی

(ص ۱/۱۰۰)، غزلی از سلمان ساوجی به نام خواجوی کرمانی (ص ۱/۱۰۰)، غزلی از شاعری به نام روحانی به نام خواجوی کرمانی (ص ۱/۲۴۱)، غزلی از امیر خسرو دهلوی به نام خواجوی کرمانی (ص ۱/۲۴۴)، غزلی از وحید به نام امیرشاهی (ص ۲/۱۹۶)، غزلی از سلطانی به نام عتیقی (ص ۱/۱۳۱)، غزلی از خواجو به نام مولوی (ص ۱/۱۰۰)، غزلی از عماد فقیه به نام سعدی (ص ۱/۱۷۵)، غزلی از عماد فقیه به نام کمال خجندی (ص ۲/۹۴)، غزلی از جهان ملک به نام سلطان ولد (ص ۲/۱۳۳)، غزلی از حافظ به نام خواجو (ص ۲/۱۷۹)، غزلی از مولوی به نام خواجوی کرمانی (ص ۱/۱۹۳) در این سفینه ضبط شده است.

- اشتباهات املائی کاتب نظیر سلاح به جای صلاح، مناجح به جای مناهج، سورت به جای صورت، فراق به جای فراغ خطا به جای ختا و ... .

- در قصیده راثیه قوامی مطرزی که قصیده‌ای مصنوع در انواع آرایه‌های بیانی و بدیعی است، نام برخی از آرایه‌ها اشتباه آمده؛ مانند:

چه شکار است پیش او به مصاف   چه مصاف است پیش او به شکار
(ص ۱/۱۳۸)

که به جای آرایه «طرد و عکس» نوشته است: آرایه «حسن طلب».

- یکی از مسامحات قونوی در برگ‌های ۲۱۲/۱ تا ۲۱۳/۲ (چهار صفحه) انجام شده است. وی مقطعاتی را ضبط و ثبت کرده که همگی بدون ذکر نام شاعر است. این بخش شامل ۶۷ بیت در قالب دو مثنوی ۱۴بیتی، چهار رباعی، دو غزل و یک مفرد و شش قطعه است. با جست‌وجوی بسیار معلوم شد، یک رباعی از ابن سیناست:

دانی چه حکم است که فرزند را پدر   منت ندارد از دهدش روز و شب عطا...
(نفیسی، ۱۳۳۲: ۳۹۴)

و دو بیت از شاعری گمنام که این دو بیت را در رساله «برد الیقین» بدون ذکر نام شاعر آمده است:

عاقل چو به سیرت جهان درگذرد   اقبال زمانه را به یک جو نخرد

(نجفی، ۱۳۴۰: ۴۰۷)

۲-۵. وزن

هر بحر شعر فارسی از چند افعیل عروضی تشکیل شده است. «عدد بحرهای مطبوع و نامطبوع شعر فارسی چیزی حدود ۲۵۰ بحر است» (مسعودی، ۱۳۷۰: ۲۵) و خواجه نصیرالدین طوسی بحرهای مطبوع و متداول عجم را به ترتیب چنین ذکر می‌کند: «هزج، رجز، رمل، سریع، قریب، منسرح، خفیف، مضارع، مجتث، متقارب» (طوسی، ۱۳۶۹: ۵۲). البته این آمار در قصاید و غزلیات متفاوت است؛ چنان‌که در مونس العشاق از مجموع ۷۵ قصیده و ۷۸۳ غزل، از ۸۲ شاعر، بیشترین فراوانی وزن‌ها به ترتیب چنین است:

۳۰۱ قصیده و غزل در بحر رمل، ۲۱۲ غزل و قصیده در بحر هزج، ۱۸۰ غزل در بحر مضارع، ۱۶۸ غزل و قصیده در بحر مجتث، ۴۲ غزل در بحر رجز، ۶ غزل و مثنوی و قطعه در بحر متقارب، ۵ غزل و قصیده در بحر منسرح، ۴ غزل در بحر خفیف و ۳ غزل در بحر بسیط. چنان‌که مشاهده می‌شود، بیشترین بسامد در بحر رمل است که موجد «غمی خفیف است و برای بیان اندیشمندانه... مناسب‌تر است» (سراج، ۱۳۶۸: ۵۷). در این سفینه، بحر رمل در قصاید، بیشتر برای مدح و در غزلیات برای بیان گله و شکایت و سوزوگداز عاشقانه به کار رفته است.

۳. نتیجه‌گیری

نسخه خطی معرفی شده در این نوشتار، شامل اشعار و آثار متعددی است که می‌تواند در تصحیح و تدوین متون ادب فارسی به‌عنوان یک منبع مورد توجه قرار بگیرد. پژوهش بر روی این نسخه دستاوردهای زیر را به همراه داشته است:

- یافتن پنجاه غزل تازه از شاعران معروف و مشهور چون مولوی، سعدی، سلمان

ساوجی، همام تبریزی، عماد فقیه و ... .

- یافتن ۵۲ بیت از شاعران مشهور و معروف نظیر حافظ، سعدی، سنایی و ... .

- یافتن ۹۶ غزل از شاعران بی‌دیوان در قرن هفتم، هشتم و نهم، که می‌تواند منجر به شناسایی بیشتر شاعرانی شود که در طول تاریخ، دیوان آن‌ها مفقود شده است و این خود ضرورت تحقیق و گردآوری این آثار را مشخص می‌کند.

- این سفینه معرفی‌کننده دوازده غزل (در مجموع ۸۸ بیت) از شاعران گمنام است که در صدر غزلیات با عبارت «لاادری» آمده‌اند. این مورد می‌تواند زمینه جست‌وجو برای یافتن شاعران گمنام قبل از قرن نهم را فراهم آورد.

- دستاورد دیگر این پژوهش، یافتن ۶۸ غزل و قصیده و مستزاد که جمع ابیات آن به ۴۶۴ بیت، از یازده شاعر گمنام می‌رسد، که در تذکره‌های در دسترس هیچ نام و نشانی از آن‌ها نیست.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای آگاهی از تفاوت‌های مجموعه‌های موسوم به جنگ، بیاض و سفینه و ویژگی‌های هریک، نک: افشار، ۱۳۹۰: مقدمه.
۲. علامت / در ارجاعات به متن نسخه خطی *مونس العشاق*، جداکننده برگ و صفحه از یک برگ است و با عدد ۱ برگ رو و با عدد ۲ پشت برگ مشخص شده است. همچنین نشانه [ ]، در کنار برخی از اسامی، برای اضافه کردن نام کامل شاعران است که در متن به صورت تک‌نام آمده‌اند.
۳. فهرست ۳۴ تذکره و منبع مورد استفاده به شرح زیر است: *لباب‌الباب، الذریعه، آتشکده آذر، ریاض الشعراء، حبیب السیر، مجالس النقایس، ریاض العارفین، تذکره حکیم، هفت اقلیم، تحفه سامی، مرآت الخیال، نتایج الافکار، صبح گلشن، روز روشن، المعجم، روضة الصفا، ریحانة الادب، طرائق الحقایق، مجمع الفصحا، تذکره حسینی، دستور الوزرا، سفینه خوشگو، انیس العشاق، دانشمندان آذربایجان، عرفات العاشقین، شمع انجمن، فارسنامه ناصری، نفحات الانس، تذکره الشعراء، روضات الجنان، مرآت الفصحا، فرهنگ معین، لغت‌نامه دهخدا، تاریخ ادبی ایران* از ادوارد براون، *تاریخ ادبیات صفا*.

منابع

۱. افشار، ایرج (۱۳۹۰)، جنگ، بیاض، سفینه، به اهتمام میلاد عظیمی، تهران: انتشارات سخن.
۲. اوحدی مراغه‌ای، رکن‌الدین (۱۳۴۰)، دیوان اشعار، تصحیح سعید نفیسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳. بشری، جواد (۱۳۸۸)، «اشعار تازه‌یافته جهان‌ملک خاتون»، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره ۳، ۷۴۰-۷۶۶.
۴. جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۰)، نفحات الانس من حضرات القدس، به‌کوشش محمود عابدی، تهران: انتشارات نگاه.
۵. جنید شیرازی، معین‌الدین (۱۳۲۰)، دیوان قصاید و غزلیات، سعید نفیسی، شیراز: کتابخانه احمدی.
۶. حسینی، سید احمد (۱۳۶۷)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۵، قم.
۷. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۸. درایتی، مصطفی (۱۳۸۵)، فهرست‌واره دست‌نوشه‌های ایران (دنا)، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷)، صور خیال در شعر فارسی، چ ۱۲، تهران: آگاه.
۱۰. قونوی، سلیمان (۸۶۰)، نسخه خطی سفینه مونس العشاق و تحفه الآفاق، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۱۱. صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰)، نسخه‌شناخت، تهران: انتشارات میراث مکتوب.
۱۲. طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۶۹)، معیار الاشعار، تصحیح جلیل تجلیل، تهران: جامی.

و ناهید.

۱۳. سراج، سید حسام‌الدین (۱۳۶۸)، «موسیقی شعر»، سوره، دوره اول، شماره ۸، ۲۲۴-۲۵۰.

۱۴. سلیمان قونوی (۸۶۰)، نسخه خطی مونس العشاق و تحفة الآفاق، شماره ۵۷۱۲، کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی.

۱۵. کرمانی، اوحدالدین (۱۳۶۶)، دیوان رباعیات، به کوشش احمد ابومحبوب، تهران: انتشارات سروش.

۱۶. لودی، شیرعلی (۱۳۷۷)، تذکره مرآة الخیال، به کوشش سید حمید حسینی، تهران: انتشارات روزنه.

۱۷. مدرس رضوی، محمدعلی (۱۳۶۹)، ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب، تهران: انتشارات خیام.

۱۸. مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی ایران، تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۱۹. مؤتمن، زین‌العابدین (۱۳۵۲)، تحول شعر فارسی، ج ۲، تهران: انتشارات طهوری.

۲۰. مسعودی، امید (۱۳۷۰)، زبان شعر، بدیع، عروض، قافیه، تهران: انتشارات ارغنون.

۲۱. نجفی، محمود (۱۳۴۰)، رساله برد الیقین (هفده رساله عرفانی)، قم: انتشارات آیت اشراق.

۲۲. نفیسی، سعید (۱۳۳۲)، پور سینا (زندگی، کار و اندیشه و روزگار)، تهران: کتابفروشی دانش.

۲۳. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۱)، مجمع الفصحا، تهران: انتشارات امیرکبیر.